

Luft Ulrich (1941) egyiptológus, az ELTE Egyiptológiai Tanszékének egyetemi tanára. Érdeklődési területe az egyiptomi epigráfia és papirologia, Egyiptom történelme (Középbirodalom), valamint kultúrája a kopt keresztény korszakig. Az *Istenek, szentek, démonok Egyiptomban* című kötet szerkesztője (Budapest, 2003).

Cura coptica, quo vadis?

Luft Ulrich

A koptológia az egyiptológia szerves része. Ez az állítás, tézisként kezelve, elfogadható, hiszen nyelvileg a két tudományterület szorosan összefügg. A kopt nyelv, az egyiptomi nyelvfejlődés utolsó szakasza, lényegesen eltér a korábbi szakaszoktól, nevezetesen abban, hogy a nyelv megjelenési formája gyökeresen megváltozott. A korábban használt hieroglif írásrendszer helyett a nyelv rögzítésére görög betűket alkalmaztak, oly módon, hogy a görög betűkészletet kiegészítették hét egyiptomi jellel, melyek hangértékének nem volt görög megfelelője, vagy azt a görögben másképp írták le. Ilyen hangértéket képviselnek az egyiptomi réshangok, a zárhangok és torokhangok, amelyek a korabeli görög nyelvből vagy teljesen hiányoztak, vagy nem rögzítették ezeket írásos formában. Az egyiptomi torokhangok egyik görög megfelelője a *spiritus asper* (az ún. erős hehezet), amelyet az egyiptomiak hallottak, de nem láthattak írásban. Ennek egyik oka az, hogy az egyiptomiak a görög betűket az epigrafikus, azaz a feliratos anyagból vették át, ahol a nagybetűs (*maiuscula*) írást használták. E feliratokon a görögök sohasem jelölték a hangsúlyt vagy a spiritust, így a koptok nem is találkozhattak a görög hangsúlyrendszerrel.

A hét kiegészítő jelet, melyek hangértéke alapvető szerepet kapott az egyiptomi nyelvben, de ismeretlen volt a görögök számára, az egyiptomiak a hieroglif írás egyszerűsített kézírásos rendszeréből vették át, amelyet a Kr. u. 1. és 2. században párhuzamosan alkalmaztak a kopt írással. Így a hieroglif írás, még ha elvont formában is, de megjelent a görög betűk között.

A görög ábécé átvétele még egy újdonsággal gazdagította az egyiptomi nyelv rögzítését: a nyelvtörténet folyamán először nyílt lehetőség arra, hogy megjelenítsék a magánhangzókat. A hieroglif írásrendszer erre nem volt alkalmas, mivel a nyugati-sémi nyelvekhez hasonlóan a magánhangzókat nem rögzítette. Megállapítható, hogy a nyelv késői fázisaiban csak a hangsúlyos szótagban volt magánhangzó. Ennek kapcsán egy nyelvtörténeti jelenségre kell utalnunk: általában a sémi szógyök, de az egyiptomi is három mássalhangzóból állt, így egy hangsúlyos és egy hangsúlytalan szótagja volt. A hangsúlytalan szótag magánhangzója idővel eltűnt az egyiptomi nyelvből, ezért a két mássalhangzó egyike, amelyek közül eltűnt a magánhangzó, a másikkal egybeolvadt, vagy egyszerűen kihagyták. Ezért a kopt nyelvben a szavak többsége egytagú. Olyan szó esetében azonban, amelynek minden mássalhangzója megmaradt, mert másképpen nem értették volna meg, a hangsúlytalan szótag magánhangzóját – de nem minden dialektusban – egy, a mássalhangzó fölé húzott vonallal jelezték.

Koptológiáról beszéltünk, amely szó első része, tehát a kopt szó, az egyiptomi nyelvből értelmezhető. Memphis volt az az egyiptomi város, amelyet a görög hagyomány szerint az egyiptomi történelem első királya megalapított. A város mindig fontos királyi város maradt, még az idegen makedón királyokat is itt koronázták meg. Ennek a városnak több neve volt, az egyik *Hw.t-k3-Pth* azaz 'Ptah-kultuszszobrának-temploma'. Ez a név *Hi-ku-ptah* alakban megtalál-

ható az írásos anyagban. A görögök, akik torokhangokat nem nagyon ismertek, minden *h*-hangot kihagytak, és a helynevet a görög nyelvbe *Aigüptoszként* vették át. Ebből ered a magyar Egyiptom is. Az arabok, akik a 7. században Egyiptomot meghódították, ezt a helynevet a sémi nyelvekben használt *Misr* szinonimájaként kezelhették, valószínűleg görög hatás alatt, hiszen a görög majdnem a 9. századig hivatalos nyelv maradt. Az arabok a görög *-osz* végződést felismerték, viszont a bevezető *ai*-t görög névelőnek érthették. A megmaradt *gubt*-ből képezhették a kopt szót.

Más értelmezés is kínálkozik: Felső-Egyiptomban van egy ősi város, amelyet az egyiptomi *Gbtj* helynév alapján a görögök *Koptosznak* hívtak. Napjainkban az arabok *Quft*-nak hívják; ez volt az a város, amellyel az idegen sémi népek először találkoztak, amikor a Vörös Tenger felől megérkeztek a Nílus-völgybe. Mivel az *el-Uksor*, azaz Luxor és *el-Minya* közötti térség erős keresztény hatás alá került, kézenfekvő, hogy később az arabok a keresztény embereket a *Gbtj* helynévből képzett kopt jelzővel jelölték.

A kopt nyelv sok görög jövevényszót vett fel, de nyelvi struktúrája nagyjából érintetlen maradt. Becslések szerint minden negyedik szó görög eredetű, de ebbe valószínűleg a sok görög partikulát is bele kell számolnunk. A 3. században jelenik meg a kopt nyelv, teljes rendszerrel; előzményeiről elég keveset tudunk, csak annyi bizonyos, hogy a Krisztus utáni első két évszázadban mind a keresztény, mind a pogány egyiptomi ember megkísérelte már saját nyelvét a görög betűkészlettel rögzíteni, mígnem megszületett ennek kibővített változata, a kopt ábécé. A kopt nyelv első, s egyben legfontosabb alkalmazási területe a görög-ből való fordítás volt az egyiptomi keresztények számára. Emellett az a hellénisztikus szellemi–vallási mozgalom is alkalmazta a kopt nyelvet, amelyet gnózis néven ismerünk. A gnosztikus görög írások kopt fordításait egyes kutatók az 1. század végére teszik. Nagyon korai keresztény kopt fordítások maradtak ránk a 2. századból. Ha a gnosztikus mozgalmat egy keresztény és egy pogány szárnyra osztjuk, akkor a pogányság is jelen van a fordítási irodalomban.

Abban a furcsa helyzetben vagyunk, hogy alig ismerünk eredeti kopt irodalmi műveket, amelyek megjelenése egyébként a 4. századra tehető. A már említett fordítási problémához tartozik a következő kérdés: a képszerű jeleken alapuló írásrendszerben rögzített egyiptomi nyelv alkalmazatlan volt-e arra, hogy bonyolultabb elvont fogalmakat írjon le? Mindenki, aki az egyiptomi irodalomban járatos, egyet fog érteni azzal, hogy a képszerű jeleken alapuló írásrendszerben rögzített egyiptomi nyelvben, például a démotikus nyelvben, az egyiptomiak az írásrendszernek megfelelően képszerűen fogalmazták meg a leírandó gondolatokat. Ezzel szemben az elvont fogalmak kifejezésére a képszerű írás nem volt alkalmas. A képszerű jelekből álló írásrendszerben rögzített szövegek között ugyan a kutató filozófiai jellegű szövegeket is talál, ám ez a filozófia is képekben és nem elvontan fogalmaz. A görög nyelvű vallásfilozófiai szövegekben viszont az absztrakt fogalmak uralkodnak, és

ezeket csak a betűkbe öntött írással tudták visszaadni az egyiptomiak. Röviden szólva, ezért volt szükséges lépés a betűs írás bevezetése.

Az írásrendszer kifejlesztése mellett még egy, a fordításhoz szükséges segédeszközt létrehoztak a kopt fordítók: a keresztény iratok fordításához elsősorban görög–kopt, később kopt–arab szójegyzéket, a manicheus írások fordításához pedig pehlevi–szír–kopt szójegyzéket, akárcsak a római hódítás kezdetén görög–latin szójegyzékeket. Tudomásom szerint a képszerű írásra vonatkozó szójegyzék nem létezett, vagy még nem került elő.

A mondottak alapján a koptológia kezdetei az első szótárak elkészültével az ókorra nyúlnak vissza. Természetes, hogy a koptológia nem fejlett tudomány formájában indult, ahogyan azt a görög kultúra kapcsán az alexandriai Muszeionban már a Kr. e. 3. századtól megfigyelhetjük. A koptológia kezdete teljes mértékben a nyelvhez kötődik, mint ahogy általában a kopt kereszténység is, szűkebb értelemben pedig a kopt szerzetesség. A kopt nyelv egy bizonyos területre korlátozódott, akárcsak a szír, héber, étióp vagy ószláv nyelv, ellentétben a göröggel és a latinnal, melyek közül az előbbi a Mediterráneum keleti, az utóbbi pedig annak nyugati területén vált vezetővé.

A kopt jelző használatát szokás kiterjeszteni Egyiptomra mint olyan kulturális területre is, amely kimondottan egyiptomi és keresztény. A szó alkalmazása tekintetében mindenestre jelentős különbségek mutatkoznak. Kopt művészetnek például azt a művészetet tekinti a kutatás, amely a Nílus völgyében, a kopt egyház keretein belül uralkodott. Ennek kapcsán viszont figyelembe kell venni, hogy a kopt egyház hosszú időn át szoros, bár néha viharos kapcsolatban állt a bizánci anyaegyházzal, s ez a kapcsolat a khalkédóni zsinat után sem szakadt meg teljesen. Ezen a zsinaton a klerikusok többsége elvetette az egytermészetű Krisztus dogmáját, amelyet az egyiptomi szerzetesség erőteljesen képviselt. A bizánci egyház azonban ezután sem vonult ki egészen Egyiptomból, ahol a szerzetesség nem csupán egyiptomi származású emberekből állt. Ezek a dogmatikus viták a művészetre nem hathattak, mivel semmiféle ábrázolási lehetőség nem állt rendelkezésre, hogy ezt az eszmeiséget megjelenítsék. Erre a régi képszerű írás alkalmas lett volna, mivel az írásjel egyidejűleg ábra is volt. Ezt a gondolkodási módot azonban feladták az egyiptomiak a keresztény hit felvételével, miután hosszú időn át együtt éltek a görögökkel.

Jellemző, hogy a korszak teológiai vitáiban oly sokat vitatkoztak Krisztus megjelenési formáján. A kopt szerzetesek az ábrát nem is becsülték nagyra, az esztétikai élményben nem akartak részesülni. Régi ábrázolásokat kopt kereszteltekkel fedtek be, vagy rongáltak meg, hogy ártalmatlanná tegyék az élőnek vélt képet. A művészettel való mély kapcsolat nem is mutatható ki a kopt klerikus körökben. A dogmatikus vitáktól eltekintve azonban a bizánci művészet mégis hatott a kopt művészetre. Ez a körülmény megnehezíti az „eredeti” kopt művészet meghatározását. Ezért a kopt jelzőt újra és újra definiálni kell.

A nagy egyiptológusok természetesnek tartották, hogy a kopt szövegekkel is foglalkozzanak, de a kopt tárgyi világ a fáraókorival szemben háttérbe szorult kutatásaikban. E tudósok a „kopt” jelzőt csupán az irodalmi művekben és a kopt vallásban tükröződő eszmék világára vonatkoztatták, a kopt kultúra más területeit nem is említették. Ezért a régészet, amelynek eredményei alapján a művészetről beszélni lehetett volna, mellőzött területté vált. Az ókortudomány harmadik pilléréről, a történelemtől valamennyivel többet hallhatunk, de a művészet általában ezen a kereten belül sem kap helyet.

A koptológia időbeli határai nagyon bizonytalanok. Mivel a tudományág az egyiptológiából indult ki, érthető, hogy az ókor előtérbe kerül. Néha kopt egyháztörténetet hirdetnek egyetemi szinten, ám ez is csak az ókorra korlátozódik, holott a kopt egyháztörténet nem fejeződik be az ókorral. Egyedül a gnózis kutatása támaszkodik erőteljesebben a kopt nyelvre, miután 1945-ben a felső-egyiptomi Nag Hammadinál egy 13 kódexből álló gnosztikus könyvtárat találtak. Az anyag azonban tartalmi szempontból inkább a hellénizmus különleges eszmei világához kapcsolódik, és itt a kopt jelző csupán arra a nyelvre utal, amelyen a gnosztikus írások véletlenül megmaradtak. Ez ugyanúgy igaz a gnosztikus manicheus egyházra is, amely a 3. század vége felé a perzsa terület felől meg akarta téríteni az onnan nyugatabbra és keletebbre eső világot. Egyiptomban erős manicheus egyház jött létre, amelynek végét csak az iszlám hódítás jelentette. A koptológia tehát az első évezredhez kapcsolódik, ami érthető, de nem helytálló. Igaz azonban, hogy ha valaki a középső- és újkori kopt egyháztörténettel akar foglalkozni, annak először arabul kell tanulnia, hiszen a 10. század után a kopt nyelv elenyészett, és helyét a kopt egyházban is az arab vette át.

A koptológia a Mediterráneumban az *oikumené* szintjén Egyiptom területére szorul, így tézisünk helytálló, de az elmondottak alapján mégsem egészen elfogadható. Mivel az akkori Egyiptom kétnyelvű volt, és a második, a görög nyelv még az iszlám hódítás után is hivatalos nyelv maradt, Egyiptomban hosszú időn át párhuzamosan fejlődött két nyelv. Ezen folyamat érdekessége, hogy a görög nyelv „egyiptomizálódott”, tehát az egyetemes görög nyelv, a *koiné* mellett megjelent egy dialektus, amelyet valószínűleg nemcsak Egyiptomban, hanem az Egyiptom által befolyásolt szomszédos területeken is beszéltek. Hasonló az arab nyelv mai helyzete, amelynek igen különös egyiptomi dialektusa Palesztinában is elterjedt.

A görög nyelv mellett először a képszerű jeleket alkalmazó mássalhangzós írással leírt nyelvet, utána pedig a betűírási nyelvet használták, amely egyes kutatók szerint az egyiptomi parasztság nyelve volt. Valójában másról volt szó: a kopt nyelvvel is kifejeztek elvont fogalmakat, ahogyan ez a gnosztikus irodalmon érezhető, és ami annak a kutatónak, aki szorosabban kötődik a képszerű jeleket alkalmazó mássalhangzós íráshoz, gondot okozhat, mert a megtanult módszerrel nem tudja megfejteni a kopt nyelvű szövegnek számunkra rejtélyes mondanivalóját. – Minden

külső nyomás ellenére a koptok megtartották saját nyelvüket, és a 19. századig legalábbis a templomokban alkalmazták, amikor elindult egy mozgalom, amely a nyelvet újra életre keltette.

A kopt nyelvű irodalom közvetítő szerepe miatt minden olyan tudományterületen megjelenik, amelynek gyökerei a késő antik hagyományban keresendők: ilyen az egyháztörténet, a liturgiátörténet, a zenetörténet, a himnológia, az irodalomtörténet, a kultúrtörténet – itt a gnózisra, de a manicheizmusra is gondolhatunk –, a politikátörténet, a patrisztika vagy a művészettörténet. Ebből látszik, hogy a kopt stúdiumnak elsősorban kiegészítő jellege van, tehát egy-egy szakterület jobb megértéséhez nyújt segítséget a kopt nyelvtudás, hasonlóan az arab nyelvhez: a filozófiatörténésznek, ha ókori filozófiával hitelesen akar foglalkozni, arabul is kell tudnia, mivel a nagy görög filozófusok írásai részben csak arab nyelven maradtak meg.

A kopt régészetről illetve művészetről már elmondtuk, hogy a legrosszabb helyzetben van, amelyet csak el lehet képzelni. Egy 19. századi egyiptológus-régész ásatáskor egyáltalán nem figyelt a feltárt kopt rétegekre (sőt a késő-kori fáraonikus leletekre sem), hanem ezeket félretette, és még csak lajstromot sem készített róluk. A 20. század elején talán egy kissé javult az áldatlan állapot, mivel elkezdődtek a szórványos ásatások, de a kopt leletek feltárására irányuló szakszerű ásatások csak a század második felében indultak meg. Ezzel együtt azonban – vagy inkább a tényleges ásatás helyett – azonnal értékelési vitába bonyolódott a kutatás, legalábbis az az igen kevés hozzáértő, akik valódi alap nélkül nem voltak képesek megválaszolni a problematikus kérdéseket. Így máig nem sikerült a kopt művészet lényegét meghatározni, eszmetörténeti kontextusát feltárni. Nemrég még, ha az ember kopt művészetről szóló könyvet vett a kezébe, rá kellett döbennie, hogy kopt művészetként főként a kopt textiliát tárgyalják. Az építészetről néhány jeles kutatón kívül alig írt valaki bármi lényegeset. A nagy szerzetes és kolostorvezető, Senute az 5. században még olyan templomot épített, amelynek alaprajza állítólag a pogány templom hatását mutatja. Ezt viszont az érdeklődő kutató csak egy mellékmondatból tudja meg, amelyet egy lexikoncikkben talál. A hiányos információ alapján ezt sem cáfolni, sem megerősíteni nem tudja.

Ez a helyzet azért alakult ki, mert a koptológia önálló szakként csak későn talált egyetemi támogatásra. Az egyiptológiát mint az ókori Egyiptom egészével foglalkozó szakot a 20. század második felében annyira feldarabolták, hogy az egyiptológus professzor már nem vállalkozott a kopt nyelv oktatására, holott az egyiptológiát a maga egészében kellett volna képviselnie. Természetesen akadtak és akadnak is kivételek: néhány egyetemen még ma is beillesztik a kopt stúdiumot – igaz, a tárgyi kultúrát általában mellőzve – az egyiptológiába. Másutt a szakmai differenciálódás következtében a szakértelem és ezzel együtt a tanított tárgyak köre is egyre jobban beszűkült, így tantárgyként először a görög nyelvet adták fel, majd később a kopt nyelvet is. Görög

nyelvtudás nélkül viszont nem érdemes a kopt nyelvvel foglalkozni, mivel egyfelől a görög jövevényszavak lexikonja még hiányzik, másfelől a legtöbb szöveg részben kopt, részben görög nyelven maradt meg, az arab, étióp, szír nyelvről nem is beszélve. Ezért a koptológia helyére lépett egy intézmény, amely teljesen levált az egyiptológiáról: a Keresztény Közel-Kelet Kultúrái és Nyelvei. Mivel e szaknak eléggé széles nyelvi követelménye volt, a szakmával együtt specializálódott ifjúság a szenzációs leletek reményében inkább az egyiptológiai régészet felé fordult. E szakterület nehézsége a tudásra szomjazó ifjúság számára nem vált azonnal világossá, mivel az egyiptológiai szakon csak kevés valódi régész–egyiptológus dolgozott, aki képes lett volna a hallgatókat a kiábrándultságtól megóvni. A régész valódi tevékenysége azonban az egyetemi kereteken kívül, a terepen zajlik. – Meggyőződésem szerint kiútként még mindig az egyiptológia kínálkozik, de úgy, hogy a nagyobb, mediterrán kontextusba helyezzük.

Magyarországon a nyitottság mindig is megvolt ebben az irányban. Mahler Ede, az első magyar egyiptológus nem a

kopt nyelvvel, hanem a héber nyelvvel foglalkozott, de ez a kutatási irány nem talált követőkre. A következő nemzedék kutatói közül Dobrovits Aladárnak Egyiptom teljes történelmére és kultúrájára rálátása volt, Wessetzky Vilmos ténykedése pedig még az ún. egyiptomi „továbbélet”-re is kiterjedt. Ekkor lett honos az egyetemen a kopt nyelvtanulás. Kákosy László folytatta ezt az irányzatot, és a kopt nyelvi stúdiumot az egyiptológia nélkülözhetetlen részévé tette.

Ennek eredményeként Magyarország ma is rendelkezik néhány jól képzett koptológussal, de aligha lehet elvárni tőlük, hogy mindkét területen egyformán járatosak legyenek. Szerénységből? Esetleg azért, mert úgy vélik, hogy két nagy területen egy ember már nem lehet egyformán tájékozott? Nem látják, hogy a módszerek azonosak; ráadásul egy kutató számára a kulturális sokszínűség is vonzó lehet. E sorok írója még mindig optimista azzal kapcsolatban, hogy a koptológia Magyarországon is elfoglalja majd azt a helyet, amelyről fent szó esett, azaz hogy több tudományát szolgáljon ki. Hiszen a koptológiára egy divatos jelző biztosan alkalmazható: a koptológia multikulturális tudomány.

IRODALOM

KOPT NYELV: Morenz, S., „Das Koptische”: *Handbuch der Orientalistik* I.2, Leiden, 1959. – Az 50-es évek nézeteit foglalja össze, amelyek ma még helytállóak.

Kahle, P., *Bala'izah. Coptic Texts from Deir el-Bala'izah in Upper Egypt*, London, 1954. – A koptológia alapvető kézikönyve. Kahle e kétkötetes publikációban az 1907-ben talált gazdag anyagot dolgozta fel. Bevezetésként az első kötetben a kopt nyelv dialektusairól ír, amelyek közül a száidi dialektust födialektusként jelöli meg.

Sethe, K., „Das Verhältnis zwischen Demotisch und Koptisch und seine Lehren für die Geschichte der ägyptischen Sprache”: *ZDMG* 79 (1925) 290–316. – A tanulmány a démotikus és a kopt nyelv együttélését vizsgálja. A démotikus nyelv a kihalt nyelvszakaszt képviseli, a kopt nyelv az előrehaladót. A két nyelv együttélését Sethe a korábbi szakaszokban is igazolhatónak tartja.

KOPT FONOLÓGIA: Worrell, W., *Coptic Sounds*, 2 kötet, Ann Arbor, 1934. – A mű az egyetlen megbízható monográfia a kopt fonológiáról.

KOPT ÍRÁS: Steindorff, G., „Bemerkungen über die Anfänge der koptischen Sprache und Literatur”: *Studies in honor of Walter Ewing Crum*, Boston, 1950, 189–213. – Steindorff a nyelv korai fejlődési szakaszát vizsgálta: mi történhetett azelőtt, hogy a kopt nyelv a 2. század vége felé egyszer csak fejlett állapotban kilépett a homályból. A munka a fordításirodalomra is részletesen kitér.

Osing, J., *Der spätägyptische Papyrus BM 10808* (Ägyptologische Abhandlungen, 33), Wiesbaden, 1976. – Egy fontos ókori dokumentum, egy varázspapirusz közlése, amelyen nyomon követhető a nyelv rögzítésének átalakulása.

KOPT IRODALOM: Morenz, S., „Die koptische Literatur”: *Handbuch der Orientalistik* I.2, Leiden, 1970, 239–250. – A összefoglalás mindmáig hiteles képet fest a kopt irodalomról.

GÖRÖG KÖLCSÖNSZAVAK: Girgis, W. A., „Greek loan words in Coptic”: *Bulletin de la Société d'archéologie copte*, 1964 óta. – Girgis több cikkben gyűjtötte össze a görög kölcsönszavakat. E fontos és érdekes mű sajnos csak részletekben jelent meg, és máig nem teljes. Lefort, L. Th., „Gréco-Copte”: *Studies in honor of Walter Ewing Crum*, Boston, 1950, 65–71. – Lefort az Újszövetség azon szöveghelyeit vizsgálja, ahol a létező kopt szót egy göröggel felváltva használták.

Nagel, P., „Papyrus Bodmer XVI und die achmimische Version des Buches Exodus”: Görg, M. (szerk.), *Religion im Erbe Ägyptens. Beiträge zur spätantiken Religionsgeschichte zu Ehren von Alexander Böhlig* (Ägypten und Altes Testament, 14), Wiesbaden, 1988, 94–152.

– Nagel három Exodus-kéziratot hasonlít össze. Arra következtet, hogy Böhlig feltételezése helyes: az egyiptomiak nem egyenesen a dialektusokra fordítottak, hanem a fordításokat a száidi dialektusból adaptálták a különböző dialektusokhoz.

KOPTOLÓGIA: Krause, M., „Die Koptologie im Gefüge der Wissenschaften”: *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde* 100 (1974) 108–125. – A tanulmány meghatározza a koptológia helyét a bölcsészettudományok között, miközben az összefüggésekre helyezi a hangsúlyt.

Krause, M., „Die Disziplin Koptologie”: Wilson, R. McL. (szerk.), *The Future of Coptic Studies* (Coptic Studies, 1), Leiden, 1978, 1–22. – A koptológia helye a tudományok kozmoszában.

Schiller, A. A. – Worrell, W., „Tentative Directory of Persons Interested in Coptic Studies”: *Aegyptus* 12 (1932) 393–401. – A múlt század harmincas éveiben a kopt nyelvet és tárgyat kutató tudósok száma még nem volt nagy (a Párizsban tartott idei koptológiai kongresszuson kb. 300 kutató jelent meg), és az sem volt ismert, hogy melyik egyiptológus foglalkozik koptológiával is. Napjainkban már ismert a kopt társaság tagjainak lajstroma.

ESZMETÖRTÉNET: Luft, U., „Bevezető”: Luft, U. (szerk.), *Istenek, szentek, démonok Egyiptomban. Hellénisztikus és császárkori vallástörténeti szövegek* (Kultusz és Logosz, 1), Budapest: Kairosz, 2003, 9–49. Bevezető jellegű információkat nyújt a hellénisztikus és késő antik Egyiptom szellemi életéről.

NYELVTAN: Till, W. C., *Koptische Grammatik* (Lehrbücher für das Studium der orientalischen Sprachen I), Leipzig, 1956. – Till nyelvtana napjainkban még mindig alapvető mű, annak ellenére hogy Layton, Lambdin és mások új nyelvtant adtak közre. Hibáit, amelyek főleg az igerendszerhez kapcsolódnak, Polotsky korrigálja.

Polotsky, H. J., „The Coptic Conjugation System”: Polotsky, H. J., *Collected Papers*, Jerusalem, 1971, 392–422. – A kopt igerendszer egzakta és világos tárgyalása, amely a kutatót sok tévedéstől szabadítja meg. A kutatás viszont igen szélsőségesen fogadta Polotsky nézeteit.

QUFT: Garcin, J.-C., „Kift”: *Encyklopedia Islamica* V. kötet, Leiden, 1986, 99. – Garcin Qift város kulcs helyzetét feltételezi; innen térítették meg a Keleti Sivatagban élő Bedzsa törzset.

Atiyya, A. S., „Kibt”: *Encyklopedia Islamica* V. kötet, Leiden, 1986, 90–95. – Atiyya a keleti hagyományt adja vissza, miszerint Misraim fia, Kuftaim alapította a várost: a koptok innen kapták volna megnevezésüket. Az iszlám írók Qift „a kopt ház”-nak nevezték.